

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«ՀԱՐԱՑՈՒՅՑ» ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԳԱԳԻԿ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Ժամանակակից բազմաթիվ գիտակարգեր սեփական ոլորտի գիտելի-
քաբանությունը հիմնավորելու նպատակով հաճախ կիրառում են գիտությ-
ան փիլիսոփայության շրջանակներում մշակված գաղափարներ, որոնցից
առավել գործածվողը, թերևս, Թոմաս Կունի առաջարկած հարացուցային
մոտեցումն է: Դրա հանդեպ հետաքրքրությունն առավելապես պայմանա-
վորված է նրա հայեցակարգի տեսական և գործնական կիրառման ոլորտ-
ների անընդհատ ընդլայնմամբ: «Հարացուցային մոտեցումն, անշուշտ,
պատկանում է *խնացության ընդհանուր գիտական մակարդակին*»¹:

Այս գործընթացից անմասն չի մնում նաև հոգեբանությունը: Օրինակ՝
«Հոգեբանության պատմության ներածություն» աշխատության մեջ Հեր-
գենհանը նշում է, որ սկսած Թոմաս Կունի «Գիտական հեղաշրջումների
կառուցվածքը» աշխատության հրատարակումից՝ հոգեբաններն իրենց
գիտակարգի կարգավիճակի և պատմության նկարագրության ընթացքում
հաճախակի են դիմում Կունի գաղափարներին ու տերմինաբանությանը²:
Պետք է նկատել, սակայն, որ, ի տարբերություն մի շարք գիտակարգերի,
հոգեբանության բնագավառում գիտական հեղաշրջումների հայեցակար-
գի և դրա առանձին հասկացությունների կիրառումը հանդիպում է որո-
շակի դժվարությունների: Բանն այն է, որ հոգեբանական գիտելիքի պատ-
մական զարգացման ընթացքն էականորեն տարբերվում է գիտական հա-
րացույցների փոխարինման կունյան պատկերացումից, ինչն առիթ է տա-
լիս եզրակացնելու, որ գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգը չի կա-
րող բավարարել հոգեբանության գիտաբանական խնդիրների քննարկ-
ման մեթոդաբանական հիմքին ներկայացվող պահանջները³:

Անվիճելի է, որ հոգեբանության պատմական զարգացումը շատ

¹ Ермолаева О. А. Основные принципы, методы и уровни современного парадигмального подхода. // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. «Серия Социальные науки», 2008, № 1 (9), с. 164.

² Տե՛ս u Hergenhahn B. R. An introduction to the History of Psychology. Wadsworth, 2009, էջ 13:

³ Հոգեբանության բնագավառում գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգի կիրառման սահմանափակումների մասին տե՛ս u Suppe F. Beyond Skinner and Kuhn.//New Ideas in Psychology. Vol. 2, № 2, 1984, էջ 89-104, O'Donohue W. The spell of Kuhn on psychology: an exegetical elixir.//Philosophical Psychology, Vol. 6, № 3, 1993, էջ 267-287, Driver-Linn E. Where Is Psychology Going? Structural Fault Lines Revealed by Psychologists' use of Kuhn.//American Psychologist, Vol. 58, № 4, April 2003, էջ 269-278:

առումներով չի համապատասխանում գիտության զարգացման կունյան նկարագրությանը: Դա նշանակում է, որ գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգի օգնությամբ հոգեբանական համակարգերի գիտաբանական հիմնավորումը մեթոդաբանորեն արդարացված չէ: Այս դեպքում կա՛մ հոգեբանությունն արհեստականորեն հարմարեցվում է ընտրված մեթոդաբանական հիմքի նախասահմանումներին, կա՛մ կունյան հայեցակարգը կիրառվում է ոչ ճշգրիտ, իմաստավորված: Օրինակ, երբ Ստանիսլավ Գրոֆը տրանսպերսոնալ հոգեբանությունը հիմնավորելու, դրան գիտական կարգավիճակ տալու նպատակով դիմում է Կունի տեսությանը⁴, կա՛մ երբ Վալտեր Շնայդերը կունյան հայեցակարգի տեսանկյունից կոնեկցիոնիզմը դիտարկում է որպես հոգեբանության նոր հարացույց⁵, ենթադրվում է, որ հոգեբանությունը ենթարկվում է այն բոլոր օրինաչափություններին, որոնք ներկայացվում են գիտության զարգացման կունյան հայեցակարգում: Սակայն ո՛չ Գրոֆի և ո՛չ էլ Շնայդերի պարագայում չենք գտնում կունյան հայեցակարգի մանրամասն վերլուծություն և դրա ու հոգեբանական գիտելիքի պատմական զարգացման ընթացքի համապատասխանություն: Երկու դեպքում էլ գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգն ընդամենը կատարում է «հեղինակության դեր», որի վկայակոչումն ունի սոսկ սեփական տեսակետը գիտաբանորեն հիմնավորելու նպատակ:

Խնդիրն էլ ավելի է բարդանում, երբ փորձ է արվում կունյան հայեցակարգը կիրառել հոգեբանական գիտելիքի պատմական զարգացման նկարագրության նպատակով: Այդպիսի վաղ փորձերից է Դեյվիդ Պալերմոյի «Արդյո՞ք հոգեբանությունում տեղի է ունենում գիտական հեղաշրջում» հոդվածը, որտեղ հեղինակը ջանում է ցույց տալ, որ փորձարարական հոգեբանության վունդոյան հարացույցից բիհևիորիստական հարացույցին անցումը լիովին համապատասխանում է գիտության զարգացման կունյան մոդելին⁶: Պալերմոյի վերլուծության մեջ առկա են նախորդող վունդոյան հարացույցը, այդ հարացույցի ճգնաժամն ու այն առաջ բերող գործոնները: Նոր բիհևիորիստական հարացույցը փոխարինում է հնին՝ հաղթահարելով վերջինիս առջև ծառայած դժվարությունները: Բիհևիորիզմն անցնում է «նորմալ գիտության» փուլին, որտեղ կատարված բազմաթիվ հետազոտություններ, ըստ Պալերմոյի, իրացնում են բիհևիորիստական հարացույցի հիմնադիր Ջոն Ուոթսոնի հետազոտական ծրագրերը: Ինչպես ցանկացած հարացույց, բիհևիորիզմը սպառում է իրեն, և ծագում է բիհևիորիստական հարացույցի փոխարինման անհրաժեշտություն: Ի դեպ, Պալերմոն որպես

⁴ Տե՛ս Գրոֆ Ս. За пределами мозга. М., 1993, էջ 18-110:

⁵ Տե՛ս Schneider W. Connectionism: Is it a paradigm shift for psychology? // Behavior Research Methods, Instruments, & Computers. Psychonomic Society, Inc., 1987, 19 (2), էջ 73-83:

⁶ Տե՛ս Palermo D. S. Is a scientific revolution taking place in psychology? // Science Studies, Vol. 1, № 2 (Apr., 1971), էջ 135-155:

բիհևիորիզմին փոխարինող հարացույց է ընդունում Խոմսկու հոգելեզ-վարանական հայեցակարգը: Պալերմոյի վերլուծությունը ցույց է տալիս. «Բոլոր այն պատմական և սոցիալական տարրերը, որոնք Կունը նկարագրում է որպես այլ գիտությունների հեղաշրջումների նշաններ, առկա են ներկայիս հոգեբանության ոլորտում»⁷:

Սակայն Պալերմոյի հետազոտությունն արժանանում է սուր քննադատության: Հիմնական առարկությունները վերաբերում են նրա կողմից կունյան հասկացությունների կամայական կիրառմանը⁸: Հոգևածի հենց սկզբում Պալերմոն հետազոտության շրջանակները սահմանափակում է վունդոյան և բիհևիորիստական հարացույցներով: Որպես առաջին հոգեբանական (փորձարարական-հոգեբանական) հարացույց նա դիտարկում է վունդոյան հարացույցը՝ նշելով, որ բրիտանական ասոցիանիզմից գերմանական փորձարարական հոգեբանությանն անցումն ամենևին էլ գիտական հեղաշրջում չէ: Պալերմոյի կարծիքով, ասոցիանիստական հոգեբանությունը չունի գիտական հարացույց: Որպես առաջին հոգեբանական հարացույց Պալերմոն ներկայացնում է Վունդտի և Թիթչենների՝ հոգեբանության առարկայի և մեթոդի սահմանումը: Դրանով, նշում է Պալերմոն, Վունդտը և նրա հետևորդները սահմանում են նորմալ գիտության հարացույցը՝ հոգեբանությունն առանձնացնելով այլ գիտություններից⁹:

Սակայն կունյան հայեցակարգում «հարացույց» հասկացության իմաստը չի սահմանափակվում միայն սահմանված առարկայով և մեթոդով: Քննադատելով Պալերմոյի տեսակետը՝ Բրիսկմանը նշում է, որ «...առարկայի և փորձարարական մեթոդների վերաբերյալ համաձայնությունը դեռևս հարացույց չէ կունյան իմաստով»¹⁰:

Բիհևիորիստական հարացույցի դեպքում պատկերը նույնն է: Այս կապակցությամբ Ուորենը գրում է, որ բիհևիորիզմը չէր կարող դիտարկվել որպես հոգեբանության հարացույց, քանի որ այն տեղային բնույթի էր և գերակայում էր միայն Միացյալ Նահանգների սահմաններում: Ավելին, հոգեբանական առանձին ուղղությունների հետազոտություններն ու նվաճումները, ըստ Ուորենի, ամբողջական գիտակարգի կապակցված հատվածներ չէին, ինչպես Կունի նկարագրած ֆիզիկայում: «Արդյունքում, - գրում է Ուորենը, - երբեք չի եղել մեկ գերակայող հարացույցով միասնական հոգեբանական գիտակարգ: Ժամանակի ամեն պահի եղել են որոշ քանակությամբ հարացույցներ, որոնցից յուրաքանչյուրը ղեկավարել է բազմաթիվ հոգեբանների: Միայն ա-

⁷ Նույն տեղում, էջ 155:

⁸ Տե՛ս **Warren N.** Is a Scientific Revolution Taking Place in Psychology?-Doubts and Reservations. // Science Studies, Vol. 1, № 3/4 (Oct., 1971), pp. 407-413; **Briskman L. B.**, Is a Kuhmian Analysis Applicable to Psychology? // Science Studies, Vol. 2, № 1 (Jan., 1972), էջ 87-97:

⁹ Տե՛ս **Palermo D. S.**, նշվ. աշխ., էջ 138-139:

¹⁰ **Briskman L. B.**, նշվ. աշխ., էջ 88:

մերիկյան տարածքի նեղ սահմանափակմամբ Պալերմոն կարող է նկատել հարացուցային գիտություն»¹¹:

Բրիսկմանի և Ուոքենի քննադատությունը միգուցե տեղին է. Պալերմոն իսկապես շեղվում է «հարացույց» հասկացության կունյան իմաստից: Սակայն Պալերմոյին կարելի է մեղադրել ոչ այնքան հասկացության իմաստը փոխելու, որքան կունյան հայեցակարգին հավատարիմ մնալու ձգտման մեջ: Եթե հոգեբանական հարացույցի առանձնացման համար, համաձայն Պալերմոյի, բավարար է ընդամենը հոգեբանական հետազոտության առարկայի և մեթոդի վերաբերյալ համաձայնությունը, ապա կարելի է ընդունել, որ հոգեբանության բնագավառում «հարացույց» հասկացությունը ձեռք է բերում այլ իմաստ: Այս դեպքում Պալերմոն ստիպված կլինի խոստովանել, որ վունդոյան հարացույցին նախորդել են հոգեբանական այլ հարացույցներ: Չէ՞ որ հոգեկանի ուսումնասիրությունը հետազոտական այլ ոլորտներից տարանջատող սահմանում ունենք դեռևս անտիկ շրջանից, երբ Արիստոտելը սահմանեց հոգու մասին ուսմունքի առարկայական և մեթոդաբանական շրջանակները¹²:

Բացի այդ, արիստոտելյան հայեցակարգը ոչ պակաս չափով է համապատասխանում «հարացույց» հասկացությանը, քան վունդոյանը: Ի դեպ, Քեմբրիջի փիլիսոփայության պրոֆեսոր Ջոն Գրոտը հենց Արիստոտելին է համարում հոգեբանության հիմնադիրը: Նա նշում է, որ մարդկային հոգու փիլիսոփայությունները կարող են դիտարկվել որպես Արիստոտելի հոգեբանության զարգացումներ և հաճախ կրում են նույն՝ «հոգեբանություն» անվանումը¹³: Իսկ Կուրտ Լևինի կարծիքով՝ «Ժամանակակից հոգեբանությանը քիչ է մնացել սպասելու այն պահին, երբ հասկացությունների կառուցման արիստոտելյան ձևի գերակայությունը կփոխարինվի գալիլեյական ձևով»¹⁴: Եթե հետևենք Պալերմոյի տրամաբանությանը, ապա արիստոտելյան հոգեբանությունը կարող ենք դիտարկել որպես հոգեբանության հարացույց, որը, դարեր շարունակ ուղղորդելով հոգեբանական միտքը, իր տեղը զիջում է գալիլեյական մտածելակերպին:

Անդրադառնալով ասոցիանիստական հոգեբանությանը, որը, ըստ Պալերմոյի, չունի հարացույց, հարկ է նշել, որ գուգորդումների՝ որպես հոգեկանի դրսևորումների համընդհանուր ձևերի մասին գաղափարը տեղ է գտել հոգեբանական բազմաթիվ ուսմունքներում և ընկած է 19-րդ դարի և 20-րդ դարասկզբի հոգեբանության, այդ թվում նաև

¹¹ Warren N., նշվ. աշխ., էջ 409-410:

¹² Տե՛ս Արիստոտել. Օ ճշմարտության մասին, 402a-403b15. // Արիստոտել. Սոցինալաքա Վ. 1, Մ., 1975, էջ 371-374:

¹³ Տե՛ս Grote J. Exploratio Philosophica. Part II. Cambridge, at the University Press, MDCCCC, էջ 2:

¹⁴ Левин К. Конфликт между аристотелевским и галилеевским способами мышления в современной психологии. // Левин К. Динамическая психология: Избранные труды. М., 2001, с. 84.

վունդոյան հոգեբանության հիմքերում: Վունդոյը հոգեկան գործընթացների նկարագրության և բացատրության ընթացքում բազմիցս անդրադարձել է գուգորդումների խնդրին՝ տարբերակելով հոգեկան բովանդակությունների ասոցիատիվ և ապերցեպտիվ կապերը¹⁵: Հոգեվերլուծության և վերլուծական հոգեբանության մեջ շրջանառվող «բարդույթ» հասկացությունը սկիզբ է առնում հենց գուգորդումների մասին պատկերացումներից: Կարլ Յունգը, որը հոգեվերլուծությունում «բարդույթ» հասկացության առաջին կիրառողներից է, սկսել է հենց գուգորդումների փորձարարական հետազոտություններից¹⁶: Բացահայտելով հոգեկանի վրա բարդույթի ազդեցության բնույթը՝ Յունգը նշում է, որ անհատական պատկերացումները միավորված են համաձայն *գուգորդման սկզբունքների* (նմանություն, տարբերություն և այլն)¹⁷: Նույնիսկ օբյեկտիվ ուղղվածության հոգեբանական որոշ գաղափարներ (պայմանական կապեր, դրական ամրապնդում, ազդակի և հակազդեցության կապ) ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ գուգորդումների գաղափարի յուրատեսակ կիրառման օրինակներ:

Ավելացնենք նաև, որ ասոցիանիստական հայեցակարգերը, ունենալով որոշակի հիմնառանցք, միավորվում են ընդհանուր առարկայական (կամ, եթե կարելի է՝ հարացուցային) դաշտում, ինչը թույլ է տալիս խոսել ասոցիատիվ հոգեբանության և նույնիսկ դրա պատմության մասին¹⁸: Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ գուգորդական հոգեբանությունը հարացույց կոչվելու համար ունի բոլոր անհրաժեշտ հատկանիշները և նախորդում է վունդոյան հարացույցին: Եվ ավելին, կարելի է նույնիսկ պնդել, որ վունդոյան հոգեբանությունը, ինչպես նաև հոգեվերլուծությունը, բիհևիորիզմը, ռեակտոլոգիան ասոցիանիստական հարացույցի մասնավոր դրսևորումներ են, և դրանցում իրականացվող հետազոտությունները կարելի է դիտարկել որպես ասոցիանիստական հարացույցով տրված նորմալ գիտության շրջանակներում կատարվող հետազոտություններ:

Ասվածից պարզ է դառնում, որ Պալերմոյի կողմից «հարացույց» հասկացության «իմաստափոխումը» տալիս է հոգեբանական այլ հայեցակարգերի նշանակման հնարավորություն ևս: Այդուհանդերձ, Պալերմոյի համար անընդունելի է կունյան հայեցակարգից շեղումը, քանի որ նրա նպատակը փորձարարական հոգեբանության նկատմամբ Թոմաս Կունի հայեցակարգի ամբողջական կիրառումն է, այլ ոչ թե հոգեբանության պատմական զարգացման ընթացքի նկարագրությունը: Մի-

¹⁵ Տե՛ս **Вундт В.** Очеркъ психологии. С.- Петербургъ, 1896, էջ 150-179, **Вундт В.** Введение в психологию. СПб., 2002, էջ 55-99:

¹⁶ Տե՛ս **Jung C. G.** Studies in Word-Association. New York, Moffat, Yard & Company, 1919:

¹⁷ Տե՛ս **Jung C. G.** The Psychology of Dementia Praecox. New York, The Journal of Nervous and Mental Disease Publishing Company, 1909, էջ 38, ծանոթագրություն 5:

¹⁸ Տե՛ս **Warren H. C.** A History of the Association Psychology. Charles Scribner's Sons, New York, Chicago, Boston, 1921:

գուցե սա է պատճառը, որ Պալերմոն ամեն գնով փորձում է պահպանել գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգի ընդհանուր կառուցվածքը՝ հետազոտությունը սահմանափակելով, իր կարծիքով, հարացույցի կունյան սահմանումին ավելի համապատասխանող մի քանի հոգեբանական հայեցակարգերի քննարկմամբ: Այս ռազմավարությունն արդարացված է, եթե հետազոտության նպատակը հոգեբանության բնագավառում կունյան հայեցակարգի կիրառումն է: Այս դեպքում, սակայն, «հարացույց» հասկացությունը հարկ է կիրառել միայն և միայն գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգի համատեքստում ունեցած իմաստով: Իսկ ծագող անհամապատասխանությունները կարող են նշանակել, որ հոգեբանական գիտելիքի զարգացման նկարագրության նպատակով գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգը կիրառելի չէ:

Այստեղ, սակայն, առաջ է գալիս մեկ այլ՝ հոգեբանության բնագավառում «հարացույց» հասկացության կիրառման հնարավորության խնդիրը: Բանն այն է, որ քիչ չեն հոգեբանության բնագավառում գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգի համատեքստից դուրս կունյան որոշ հասկացությունների կիրառման դեպքերը: Այս առումով առավել հաճախակի գործածվողը երևի թե հենց «հարացույց» հասկացությունն է: Մի շարք հեղինակների կողմից այն կիրառվում է մեթոդաբանական մոտեցումների սահմանման և նշանակման նպատակով: Օրինակ, Սվամի Աջայան առանձնացնում է հոգեբանության ռեդուկցիոնիստական, հումանիստական, դուալիստական և մոնիստական հարացույցները¹⁹: Ֆրեդ Գալոն ներկայացնում է մարդկային վարքի և հոգեախտաբանության դիտարկման բիհևիորիալ-միջավայրային, կոգնիտիվ, համակարգային-կիբեռնետիկական, ներլոգիական, բիոքիմիական և էներգետիկական հարացույցները²⁰: Պրոֆեսոր Գայանե Շահվերդյանը տարբերակում է հոգեկան առողջության հասկացման երկու՝ վիճակագրական-ինդուկտիվ և հարաբերական-սուբյեկտիվ ուղղությունները՝ դրանց տալով «հոգեկան առողջության հասկացման հարացույցներ»²¹ անվանումը:

Հասկանալի է, որ «հարացույց» եզրույթի նմանատիպ կիրառումը նպաստում է հոգեբանության գիտաբանական հետազոտության իրականացմանը, հոգեբանական տեսությունների և հայեցակարգերի բազմազանության մեջ որոշակի կողմնորոշիչների հաստատմանը: Սակայն եթե ենթադրենք, որ «հարացույց» հասկացությունը կիրառման նշված տարբերակներում ձեռք է բերում նոր՝ կունյան նշանակություն-

¹⁹ St u **Ajaya, Swami**. Psychotherapy East and West: A Unifying Paradigm. The Himalayan International Institute of Yoga Science and Philosophy of the U.S.A. Honesdale, Pennsylvania, 1983, էջ 11-18:

²⁰ St u **Gallo F. P.** Energy psychology: explorations at the interface of energy, cognition, behavior, and health. CRC Press, Boca Raton, Boston, London, New York, Washington, D.C., 1999, էջ 1-15:

²¹ **Шавердян Г. М.** Подступы к психотехнике свободы. М., 2012, с. 7-11.

նից տարբերվող նշանակություն, ուրեմն պետք է ընդունենք, որ ամեն անգամ, նախքան հասկացության գործածումը, անհրաժեշտ կլինի ինչ-որ կերպ սահմանել այն: Իսկ ի՞նչ ենք հասկանում «հարացույց» եզրույթի կունյան նշանակություն ասելով, և արդյո՞ք անխուսափելի է հոգեբանության բնագավառում այդ նշանակության փոփոխությունը:

Կունյան հայեցակարգում «հարացույց» հասկացությունն աչքի է ընկնում բազմանշանակությամբ: Ինչպես նշում է Մարգարեթ Մասթերմանը՝ Թոմաս Կունի «Գիտական հեղաշրջումների կառուցվածքը» աշխատության մեջ այն կիրառվում է ոչ պակաս, քան քսանմեկ տարբեր իմաստով²²: Պատասխանելով «հարացույց» հասկացության բազմանշանակությանն ուղղված քննադատությանը՝ Կունը նշում է, որ, կիրառման տարբերակների քանակությունից անկախ, «հարացույցը» հիշյալ աշխատության մեջ ունի երկու հիմնական իմաստ. առաջինը համընդհանուր է և ներառում է գիտական հանրության բոլոր ընդհանուր նախասահմանումները, իսկ երկրորդ դեպքում «հարացույցը» ձեռք է բերում մասնավոր իմաստ և նշանակում է նախասահմանումների առավել նեղ շրջանակ՝ հանդես գալով որպես առաջին՝ առավել լայն իմաստով կիրառված «հարացույցի» ենթաբազմություն²³:

Կունն ընդհանուր առմամբ հավատարիմ է մնում «հարացույց» հասկացության նախասկզբնական, բառարանային իմաստին. *παράδειγμα* հունարեն նշանակում է օրինակ, տիպար²⁴: «Եթե դեմիուրգոսը միշտ դիտում է նույնը մնացող գոյը՝ որպես օրինակ (*παράδειγμα*) օգտագործելով դրա գաղափարն ու ուժը, ապա այդ դեպքում ամեն ինչ անհրաժեշտաբար կլինի գեղեցիկ»²⁵, - ասում է պլատոնյան Տիմեոսը: Դժվար չէ նկատել, որ կունյան հարացույցը, լինելով գիտական հանրության բոլոր ընդհանուր և մասնավոր նախասահմանումների ամբողջություն, նույնպես հանդես է գալիս որպես հարաբերականորեն անփոփոխ օրինակ, նմուշ, համաձայն որի գործում են տվյալ գիտական հանրության անդամները: Դա խոսում է այն մասին, որ «հարացույց» եզրույթը գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգում չի օժտվում իր նախասկզբնական իմաստից էականորեն տարբերվող հատուկ իմաստով:

Եվ ընդհանրապես, դժվար է խոսել «հարացույց» հասկացության կունյան նշանակության մասին այնպես, ինչպես խոսում ենք «նորմալ գիտություն», «անկանոնություն», «ճգնաժամ», «ճգնաժամի գիտակցում», «հակադեցություն ճգնաժամին», «գիտական հեղաշրջում», «գիտական

²² Տե՛ս **Masterman M.** The Nature of a Paradigm. // Criticism and the Growth of Knowledge. Proceedings of the International Colloquium in the Philosophy of Science, London, 1965, volume 4, Cambridge. At the University Press, 1970, էջ 61:

²³ Տե՛ս **Kuhn T.** Second Thoughts on Paradigm. //Kuhn T.S. The Essential Tension. – The University of Chicago Press, Chicago, London, 1977, էջ 293-294:

²⁴ Տե՛ս **Խ. Ն. Կարինեան**, Բառարան յունարեն հայերեն, Աթենք, 1999, էջ 812: «Δείγμα – նմուշ, օրինակ, նշմար, հետք, նշոյլ, նշան, փաստ, ապացույց» (նույն տեղում, էջ 253):

²⁵ **Պլատոն**, Տիմեոս, 25a: // **Պլատոն**, Երկեր չորս հատորով, հ. III, Եր., 2011, էջ 110:

տեսությունների անհամաչափելիություն» հասկացությունների մասին: Այս հասկացություններն օժտվում են հատուկ իմաստով հենց գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգում: Առանձին կիրառելու պարագայում դրանցից յուրաքանչյուրը կորցնում է իր նշանակությունը: Ի տարբերություն դրա՝ «հարացույց» կարծես դուրս է գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգի սահմաններից. իր իմաստով այն նախորդում է Կունի հետազոտությանը և ոչ թե իմաստավորվում է դրանում: Իհարկե, այն հանգամանքը, որ «հարացույց» հասկացությունը գիտական լայն շրջանառության մեջ մտավ հենց «Գիտական հեղաշրջումների կառուցվածքը» աշխատության շնորհիվ, թույլ է տալիս դիտարկել այն կունյան հայեցակարգի այլ հիմնական հասկացությունների շարքում՝ որպես այդ հայեցակարգից բխող հասկացություն: Այդուհանդերձ, գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգում գործառվող հասկացությունները ձևավորման առումով էականորեն տարբերվում են իրարից: Որոշ հասկացություններ նշանակում են հետազոտության առարկան, ընկած են հետազոտության մեկնակետում, տրված են պատմական նյութով, այն դեպքում, երբ մյուսները սահմանվում են հետազոտության ընթացքում գիտության պատմության կառուցարկման արդյունքում: Խոսելով «հարացույց» եզրույթի կիրառման մասին՝ Կունը գրում է. «Ներմուծելով այս եզրույթը՝ ես նկատի ունեի, որ գիտական հետազոտությունների փաստացի պրակտիկայի որոշ ընդհանուր ճանաչում գտած օրինակներ, որոնք ներառում են օրենք, տեսություն, դրանց գործնական կիրառումն ու անհրաժեշտ սարքավորումը, այդ ամենն իր ամբողջության մեջ մեզ տալիս է մոդելներ, որոնցից առաջանում են գիտական հետազոտության կոնկրետ ավանդույթները: Այդպիսիք են ավանդույթները, որոնք գիտության պատմաբանները նկարագրում են որպես «Ուղղմեռուսի (կամ Կոպեռնիկոսի) աստղագիտություն», «արիստոտելյան (կամ նյուտոնյան) դինամիկա», «մասնիկային (կամ ալիքային) օպտիկա» և այլն»²⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Կունի կողմից «հարացույց» հասկացության ներմուծումը հիմնվում է գիտության պատմությամբ տրվող նյութի վրա: Այդ հասկացությամբ Կունը նշանակում է հետազոտության առարկայի առանձին հատվածներ, որոնց փոխհարաբերությունների հետազոտությամբ էլ հենց ձևավորվում է գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգը:

Ի տարբերություն դրա՝ մի շարք եզրույթներ, ինչպես, օրինակ՝ «գիտական հեղաշրջում», «գիտական տեսությունների անհամաչափելիություն», տրված չեն ուղղակի պատմական նյութով, այլ դուրս են բերվում դրա հետազոտությամբ և իմաստավորվում են «հարացույց» հասկացության հետ հարաբերությունների մեջ: Միայն երկու հարացույցների համեմատությամբ կարելի է խոսել դրանց անհամաչափե-

²⁶ Кун Т. Структура научных революций. М., 2003, с. 35.

լութան մասին, քանի որ վերջինս նշանակում է, որ «...հին տեսության որոշ հիմնական պնդումներ հնարավոր չէ արտահայտել հաջորդող տեսությանը համապատասխան լեզվով»²⁷: Նույնը կարելի է ասել նաև «գիտական հեղաշրջում» հասկացության մասին, որը, ըստ Կունի, խմբի ընդունած նախասահմանումների վերակառուցմամբ ուղեկցվող փոփոխության ձև է²⁸: Ակնհայտ է, որ նմանատիպ փոփոխության մասին հնարավոր է խոսել միայն հին և նոր հարացույցների համեմատության դեպքում: Իհարկե, գիտական հեղաշրջումը նախորդում է նոր հարացույցի ձևավորմանն ու կայացմանը: Մակայն խոսքը հարացույցի մեթոդաբանական առաջնայնության մասին է. հետազոտողին առաջին հերթին տրվում են հենց հարացույցները, որոնց համեմատությամբ էլ կառուցարկվում են դրանց փոխարինման օրինաչափությունները:

Ինչպես տեսնում ենք, գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգում «հարացույց» հասկացությունը կատարում է անկյունաքարի դեր, որը, լինելով ընդհանուր կառույցի տարր, էականորեն տարբերվում է մյուսներից, քանի որ նրա նշանակությունը որոշվում է ոչ թե կառուցարկման ընթացքում, այլ նախորդում է դրան: Եվ ավելին, «հարացույց» հասկացությունը՝ որպես անկյունաքարային, որոշում է հետագա կառուցարկման ողջ ընթացքը: Ասվածից պարզ է, որ «հարացույցի» իմաստն այս առումով նախորդում է գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգին և կախված չէ դրանում ունեցած դերից: Ընդհակառակը, հայեցակարգի մյուս հասկացությունների նշանակությունը, դրանց փոխարձակ տեղակայումը շատ դեպքերում որոշվում են հենց «հարացույց» հասկացությամբ:

Այս տեսանկյունից հոգեբանության բնագավառում «հարացույց» հասկացության կիրառման հնարավորության խնդրի քննարկումը թույլ է տալիս ասել, որ առանձին գիտակարգի, այդ թվում նաև հոգեբանության գիտաբանական հետազոտությունը լիովին կարող է մեկնարկել այդ հասկացությունից: Հետազոտության արդյունքները կարող են էականորեն տարբերվել՝ կախված գիտակարգի առանձնահատկություններից: Այդ տարբերությունները հիմնականում կվերաբերեն հարացույցների փոխարինման կամ փոխակերպման օրինաչափություններին, հարացույցի և անկանոնության փոխհարաբերություններին, ճգնաժամի բնույթին և այլն: Իսկ «հարացույց» հասկացության իմաստը տարբեր գիտական ոլորտներում կարող է ընդհանուր առմամբ պահպանվել:

Հաշվի չառնելով «հարացույց» հասկացության կիրառման այս յուրահատկությունը՝ որոշ հետազոտողներ ենթադրում են, որ հոգեբա-

²⁷ Kuhn Th. Possible Worlds in History of Science.// The road science structure: philosophical essays, 1970-1993, with an autobiographical interview. The University of Chicago Press, Chicago and London, 2000, p. 60.

²⁸ См. у Кун Т. Структура научных революций, էջ 232:

նության բնագավառում նշանակությունն էականորեն տարբերվում է կունյան հայեցակարգում դրա ունեցած նշանակությունից: Ռուս հետազոտող Վադիմ Լյովկինը, օրինակ, նշում է. «Տարբերակելով իմացության պատմական և տրամաբանական բովանդակությունը՝ մենք առաջարկում ենք հարացույցի բնույթի կունյան տեսակետից տարբերվող տեսակետ, որտեղ *նոր հարացույցները չեն փոխարինում հներին, այլ գոյակցում են որպես մտածողության տիպական ձևեր*»²⁹:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե այս եզրակացությունն իսկապես վերաբերում է հարացույցի բնույթին: Իրականում, սակայն, Լյովկինն ընդամենը խոսում է հարացույցների փոխհարաբերությունների մասին: Արդյո՞ք այն հանգամանքը, որ հոգեբանական նոր հարացույցները չեն փոխարինում հներին, այլ գոյակցում են որպես մտածողության տիպական ձևեր, էականորեն ազդում է հարացույցի *բնույթի* վրա: Եթե հարցին տանք դրական պատասխան, ապա կարող ենք ենթադրել, որ «հարացույց» հասկացության նշանակությունը փոփոխվում է Լյովկինի հետազոտության ընթացքում, ինչը կհանգեցնի հակասության: Բանն այն է, որ նրա հետազոտության առարկան «հարացույց» հասկացությունը չէ՝ նշանակությամբ և իմաստով: Այս դեպքում հնարավոր կլինե՞ր խոսել հետազոտության ընթացքում հասկացության իմաստի փոփոխության մասին: Սակայն Լյովկինի հետազոտության առարկան մարդուն, գիտակցությանն ու գործունեությանը վերաբերող հիմնական տրամաբանական ռազմավարություններն են՝ հոգեբանության բնագիտական, հումանիստական և հոգետեխնիկական հարացույցները: Իսկ ի՞նչ իմաստով է այստեղ Լյովկինը կիրառում «հարացույց» հասկացությունը. եթե՝ կունյան, ապա հետազոտության եզրակացությունը թույլ է տալիս ասել, որ հետազոտության սկզբում նշված երեք հարացույցի առանձնացումն արդարացված չէ, քանի որ հոգեբանության բնագավառում հարացույցը ձեռք է բերում կունյան տեսակետից տարբերվող նոր նշանակություն: Իսկ եթե՝ այդպես է, ապա այս պարագայում հարցականի տակ է դրվում հետազոտության անհրաժեշտությունը, քանի որ դրա սկզբում արդեն իսկ ունենք «հարացույց» հասկացության նոր իմաստը: Այս հակասությունից խուսափելու միակ ուղին հետազոտության ողջ ընթացքում «հարացույց» հասկացության իմաստի և նշանակության անփոփոխ լինելու փաստի ընդունումն է: Լյովկինի հետազոտությունում խոսքն ավելի շուտ հոգեբանության, այլ ոչ թե հարացույցի բնույթի մասին է:

Որոշ գիտնականներ խոսում են սեփական գիտակարգում մի քանի հարացույցի գոյակցման երևույթի մասին: Ջորջ Ռիտցերը, օրինակ,

²⁹ Левкин В. М. Основные парадигмы в психологии.//Научный журнал «Образование и наука». Известия уральского отделения российской академии образования. Журнал теоретических и прикладных исследований, Ноябрь, 2008, № 8 (56), с. 25-26.

նշում է, որ ոչ մի ընթացիկ սոցիոլոգիական հարացույց ի վիճակի չէ համարժեք մեկնաբանություն տալու բոլոր հասարակական երևույթներին: Սոցիոլոգիան բազմահարացույց գիտություն է, և դրա զարգացման ընթացքը հնարավոր չէ նկարագրել կունյան հայեցակարգի կիրառմամբ³⁰: Իսկ Էռնստ Մայերը գտնում է, որ կենսաբանության բնագավառում գիտական հեղաշրջումները իրականանում են կունյան հայեցակարգում նկարագրվածից տարբեր: Կենսաբանական մի քանի հարացույց կարող են գոյակցել բավականին երկար ժամանակահատվածում, իսկ նորմալ գիտության և հեղաշրջումների փուլերի հարաբերակցությունն այստեղ լրիվ այլ է, քան Կունի նկարագրած գիտական բնագավառներում³¹:

Միզուցե այս փաստերը հակասում են կունյան հայեցակարգի կարևոր սկզբունքներից մեկին՝ «միակ հարացույցի գերակայման»³² սկզբունքին: Սակայն դա չի նշանակում, որ բազմահարացույց գիտակարգերում փոփոխության է ենթարկվում «հարացույց» հասկացության իմաստը: Թե՛ Ռիտցերը և թե՛ Մայերը, շեղվելով գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգի հիմնական սկզբունքից, պահպանում են «հարացույց» հասկացության կունյան նշանակությունը: Հակառակ պարագայում ուղղակի հնարավոր չէր լինի որևէ կերպ հարաբերել սեփական կարծիքը և Կունի տեսակետը:

Կարելի է, իհարկե, առարկել նկատելով, որ «բազմահարացույց» հասկացությունը հակասություն է պարունակում, որը, սակայն, չի առնչվում «հարացույցի» նշանակությանը: Բանն այն է, որ միակ հարացույցի գերակայման սկզբունքը վերաբերում է ոչ թե հարացույցի, այլ գիտակարգի բնույթին: Ըստ Կունի՝ «...հեղափոխության միջոցով մի հարացույցից մյուսին հաջորդական անցումը հասուն գիտության զարգացման սովորական մոդել է»³³: Ծայրահեղ դեպքում, եթե հավատարիմ մնանք գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգին, ասվածից կարող ենք եզրակացնել, որ այն գիտությունները, որտեղ գոյակցում են մի քանի հարացույց, դեռևս չեն հասել հասուն գիտության փուլին: Շեղվելով կունյան հայեցակարգից՝ կարելի է ասել, որ բազմահարացույց գիտակարգերի զարգացման ընթացքն էականորեն տարբերվում է Կունի կողմից որպես օրինակ դիտարկվող գիտակարգերի զարգացման ընթացքից: Ամեն դեպքում ամեննին պարտադիր չէ, որ բազմահարացույց գիտակարգերում հարացույցը ձեռք բերի այլ բնույթ, օժտվի կունյան նշանակությունից տարբերվող նշանակությամբ:

³⁰ Տե՛ս **Ritzer G.** Sociology: A Multiple Paradigm Science. // *The American Sociologist*, 1975, Vol. 10, (August), էջ 156-167:

³¹ Տե՛ս **Mayr E.** The advance of science and scientific revolutions. // *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 1994, vol. 30, էջ 328-334:

³² **Ермолаева О. А.** Основные принципы, методы и уровни современного парадигмального подхода, с. 164.

³³ **Кун Т.** Структура научных революций, с. 37.

Այսպիսով, հոգեբանության բնագավառում գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգի կիրառման սահմանափակումները տարածվում են միայն դրա ամբողջական գործառնական վրա, երբ արվում է կունյան հայեցակարգով հոգեբանության կամ դրա առանձին ուղղության գիտաբանական հիմնավորման փորձ: Հոգեբանական օրինակելի հայեցակարգերի և տեսությունների նշանակման համար «հարացույց» եզրույթի կիրառումը դեռևս չի խոսում այն մասին, որ հոգեբանական հարացույցներն անհրաժեշտաբար դիտարկվում են գիտության զարգացման կունյան հայեցակարգի համատեքստում: Դա ընդամենը կարող է նշանակել, որ հոգեբանական հարացույցները՝ որպես գիտաբանական հետազոտության առարկա, էականորեն չեն տարբերվում գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգում դիտարկվող հարացույցներից: Տարբերությունները հիմնականում վերաբերում են հարացույցների դրսևորումներին, դրանց ձևավորման, զարգացման, փոխակերպման օրինաչափություններին, որոնք հնարավոր է բացահայտել որպես հարացույց առանձնացվող հոգեբանական հայեցակարգերի հետազոտությամբ:

Բանալի բառեր – *հարացույց, հոգեբանության հարացույց, գիտական հեղաշրջումների հայեցակարգ, բազմահարացույց գիտակարգ*

ГАГИК ПЕТРОСЯН – Использование понятия “парадигма” в психологии. – В статье осмысливается, как в психологии применяется понятие «парадигма». Использование этого понятия для обозначения образцовых психологических теорий и концепций не предполагает, с одной стороны, развития психологии по типу куновской научной революции, с другой – что его значение изменится. Психологические парадигмы по своей структуре и функциям схожи с парадигмами естественных наук, которые рассматривал Кун. Различаются не психологические и естественнонаучные парадигмы, а способы развития, смены и преобразования парадигм в различных областях знания.

Ключевые слова: *парадигма, парадигма в психологии, концепция научных революций, мультипарадигмальная дисциплина*

GAGIK PETROSYAN – The Application of the Concept “Paradigm” in Psychology. – The article is an attempt to understand the use of the concept of “paradigm” in psychology. The author shows that the usage of the term “paradigm” to describe exemplary psychological theories and concepts imply neither the development of the psychology in the manner of Kuhn’s scientific revolution nor the change in the meaning of the concept of “paradigm”. According to the author, psychological paradigms in their structure and functions are similar to the paradigms of the natural sciences observed by Kuhn. Differences concern not just the nature paradigms, but the form of their development, shift, and transformation.

Key words: *paradigm, paradigm of psychology, theory of scientific revolution, multiple paradigm science*